

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРГОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

3-2019

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

АДАБИЁТШУНОСЛИК

Й.Солижонов

Ҳамза Ҳакимзода шеъриятида лирик қаҳрамоннинг такомиллашув жараёни 85

Ғ.Усмонов., З.Жўраева., Н.Набиева

Хорижлик адабиётшунос олимларнинг жадид адабий меросига муносабати хусусида 88

С.Мамаюсупова

Шукур Холмираев ижодида мақол ва матал муносабатлари 91

ТИЛШУНОСЛИК

Ш.Ганиева

Ўзбек тилидаги феъл фразеологизмларда бўлишли-бўлишсизлик категорияси 95

Ф.Абдурахмонов

Замонавий рус тилида уч актантли феълларнинг структурали-семантик хусусиятлари 98

Д.Газиева

Матнни функционал-услубий жиҳатдан ўрганиш 103

Н.Аббосова

Инглиз мақол ва маталларини ўргатишда ўқувчиларнинг танқидий фикрлаш қобилиятларини ривожлантиришнинг самарали услублари 107

М.Ҳакимова

Абстракт сўзларнинг синонимия муносабатлари 111

Ҳ.Солихўжаева

Ўзбек тилидаги фестиваль номларини ифодаловчи геортонимлар хусусида 116

Ш.Матназаров

Ўзбек тилидаги қишлоқ хўжалиги лексикасининг шаклланиши ва ривожланиши 119

Н.Умарова, Н.Абдувалиева

Алишер Навоийнинг “Садди Искандарий” достони назмий ва насрый вариантларидағи айрим тафовутлар 122

Ф.Қосимова

«Тиб қонунлари» (Абу Али Ибн Сино) асарида келтирилган касаллик номлари ва уларнинг ўзбек, инглиз тилларидаги ўзига хос лингвокультурологик жиҳатлари 126

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

Р.Мамасолиев, Р.Солиев

Олий таълимда чет тили фанларини ўқитишининг замонавий асослари 130

Ш.Алимов, М.Нурматова

Чет тили ўқитувчисининг касбий компетенциясини шакллантириш 133

Д.Хайдарова

Чет тили дарсларида синфни бошқариш стратегиялари 136

З.Бобоева, И.Пўлатов

Педагогик мулоқотнинг ўзига хос хусусиятлари ва функциялари 140

ИЛМИЙ АХБОРОТ

Р.Максудов, А.Джураев, Ш.Холдоров, Н.Пўлатов

Толали материалларни тозалаш агрегати колесники панжарасининг ишлаб чиқаришдаги синов натижалари ва самарали конструкцияси 143

А.Юсупова, З.Муқимова, Х.Иброҳимова

Математика дарсларида стохастик компетенцияни шакллантириш 147

Р.Маджидова

Оиласий қадриятларни изоҳловчи мақолларнинг аксиологик аҳамияти 149

М.Мадаминова

Абу Райхон Беруний – адабиётшунос 152

М.Юсупова

Навоий образининг янгича талқини 155

Х.Рахматиллаев, С.Соҳибов

Ўзбек халқи анъанавий дунёқараши тизимида турли ҳайвонлар билан боғлиқ тасаввурлар 158

ТИЛШУНОСЛИК

УДК: 41+413.19

ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ ФЕЪЛ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛАРДА БЎЛИШЛИ-БЎЛИШСИЗЛИК
КАТЕГОРИЯСИКАТЕГОРИЯ ОТРИЦАНИЯ И УТВЕРЖДЕНИЯ В ГЛАГОЛЬНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ
УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКАCATEGORY OF AFFIRMATION AND NEGATION OF VERBAL PHRASEOLOGISMS IN
THE UZBEK LANGUAGE

Ш.А.Ганиева

Аннотация

Мақолада феъллардаги бўлишили-бўлишсизлик категориясининг фразеологизмлар орқали намоён бўлиши, фразеологизмлардаги семантик оппозиция ва бўлишсизлик шаклининг фразеологизмлар билан бурикувига доир масалалар кўриб чиқилган.

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы проявления категории отрицания и утверждения глаголов во фразеологизмах, семантическая оппозиция фразеологизмов, а также сочетания формы отрицания с фразеологизмами.

Annotation

The article deals with the issues of using the verbal category of affirmation and negation in phraseologisms, semantic opposition of phraseologisms, and the combinations of negative form with phraseological units.

Таянч сўз ва иборалар: категориал маъно, фразеологик-грамматик гуруҳ, лексик ва грамматик маъно, феъл фраземалар, бўлишили-бўлишсизлик оппозицияси, инкор воситалари, таянч компонент.

Ключевые слова и выражения: категориальная сема, фразеологово-грамматическая группа, лексическая и грамматическая сема, глагольные фразеологизмы, оппозиция отрицания и утверждения, средства отрицания, опорный компонент

Keywords and expressions: categorical seme, phraseological-grammatical group, lexical and grammatical seme, verbal phraseologisms, opposition of negation and affirmativeness, maens of negation, main component.

Категориал маъно лексемаларнинг маълум лексик-грамматик гурухга мансублигини ифодалаганидек, фразеологизмларнинг ҳам муайян фразеологик-грамматик гурухга мансублигига ишора қилиб туради. Масалан, ич этини емоқ фразеологизми нима қилмоқ сўроғига жавоб бўлиб, феъллик хусусиятига эга бўлса, кўзидан қон оққан, важоҳати хунук, ёғ тушса ялагундек фразеологизмлари қандай сўроғига жавоб бўлиб, адъектив характер касб этади. Ана шу умумий маъно ва грамматик белги асосида фразеологизмларни от фразеологизмлар, сифат фразеологизмлар, равиш фразеологизмларга таснифлаш мумкин бўлади. Бундан кўринадики, категориал маъно грамматик ва лексик маъно билан узвий боғлиқ бўлган, уларнинг орасида турувчи маънодир.

Категориал маънони лексема семемасида ҳам, фразеологизм семемасида ҳам сигнификатив (тушунчавий) маънодан айри ҳолда тасаввур қилиб бўлмайди. Айни пайтда ана шу сигнификатив сема мазкур лексема ва фразеологизмларни маълум лексик-грамматик, фразеологик-грамматик

синфларга бирлаштиришга таянч нуқта бўлиб хизмат қиласди. Жумладан, феъл фразеологизмларда фразеологик бирликларнинг феъл компоненти кўпинча категориал маъно кўрсаткичи сифатида хизмат қилиши мумкин. Хусусан, қўлини чўзмоқ (“ярашмоқ”), оёғини узатмоқ (“оламдан ўтмоқ”) фразеологик бирликларининг феъллик хусусияти фразеологик структуранинг етакчи компоненти бўлган чўзмоқ ва узатмоқ феъл лексемалари асосида белгиланади.

Тилимизда феъл фразеологизмлар миқдор жиҳатдан салмоқли ўрин эгаллайди. Бу фразеологизмларга феълга хос бўлган грамматик шакллар турли ҳолатда қўшилади. Бу шакллар ўз вазифаси билан бирга турли грамматик ва услубий вазифа бажаради. Баъзи илмий манбаларда Фбларнинг айримлари майл, нисбат, шахс-сон шаклларида чекланганлиги таъкидланади. Масалан, тарвузи қўлтиғидан тушмоқ, бурнидан эшак қурти ёғилмоқ каби Фблар буйруқ майлида кела олмайди [1. С.101-109].

Феъл фразеологизмларнинг бўлишили-бўлишсизлик кўрсаткичлари билан ўзгариши масаласида ўзбек тилшунослигига

Ш.Ганиева – ФарДУ, филология фанлари бўйича фалсафа доктори.

Ш.Раҳматуллаевнинг қарашлари мавжуд [2. 32-36-б]. Мазкур мақолада “Феъл фразеологик бирликларнинг тахминан ярми ҳар икки аспектда (ҳам бўлишли аспектда, ҳам бўлишсиз аспектда) кела олади, қолган феъл фразеологик бирликлар эса фақат бир аспектда: ё бўлишли ёки бўлишсиз аспектда кела олади” [2. 32]. Олим феъл фразеологик бирликларни мавжудлик (бўлишли-бўлишсизлик – Ш.Г.) категориясининг аспектларига кўра уч гурухга ажратади.

Б.Йўлдошевнинг кўрсатишича, “тилимизда шундай Фблар борки, фақат Масалан:

Бўлишли маркерланмаган
бой берди
зое кетди
ён берди
баҳри очилмоқ
ён босмоқ

Айрим фразеологизмлар борки, улар бўлишли-бўлишсизлик шаклига кўра оппозицияга киришмайди, фақат бўлишли ёки бўлишсиз шаклда қўлланилади. Масалан:

бўлишли шаклда (ковушини тўғриламоқ, түёғингни шиқиллат, боши осмонга етди кабилар), баъзилари фақат бўлишсиз шаклда (қош қўяман деб, кўз чиқарма каби) қўлланилади” [3. 41].

Шунга кўра, феъл фразеологизмларни бўлишли-бўлишсизлик оппозициясига кўра, оппозицияга киришадиган ва киришмайдиган фразеологизмларга ажратишимиш мумкин. Оппозицияга киришадиган фразеологизмлар бўлишсизлик шаклига кўра маркерланмаган аъзоларга бўлинади.

Бўлишсиз маркерланган
бой бермади
зое кетмади
ён бермади
баҳри очилмаслик
ён босмаслик

Бўлишли шакл	Бўлишсиз шакл
дунёга келди	-
-	етти ухлаб тушига кирмаган (етти ухлаб тушида кўрмаган)
-	боши чиқмади
-	дунёни сув босса, тўпигига чиқмайди
-	ер-у кўкка ишонмайди
-	ер ёрилмади-ю, ерга кириб кетмади (ер ёрилмади ерга кириб кетса)
-	алифни калтак дейлмайди
-	бели оғримаган
-	ҳоли-жонига қўйма(й)ди

Кўриниб турибдики, айрим фразеологизмлар фақат ўтган замон шакли билан келганда, зидланиш хусусиятини йўқотади, ўтган замон шакллари равишдош ва сифатдош шакллари билан дистрибуция қилинганда ва ҳали лексемаси билан аддитив трансформацияга учраганда, бўлишли ва бўлишсизлик белгисига кўра оппозиция тикланади. Жумладан:

Бўлишли шакл	Бўлишсиз шакл
дунёга келиб	(ҳали) дунёга келмай (туриб) (ҳали) дунёга келмаган
бошидан кечириб	(ҳали) бошидан кечирмай (туриб) (ҳали) бошидан кечирмаган
бой бериб	(ҳали) бой бермай (туриб) (ҳали) бой бермаган

Фразеологизмларнинг бўлишсиз шакли –ма аффиксидан ташқари йўқ ва эмас сўзлари орқали ҳам ифодаланади. Кейинги инкор воситалар фразеологик бирликтин таянч компоненти ўтган замон сифатдоши шакли билан ифодаланганда қўлланилади.

Масалан:

Бўлишишакл	Бўлишсизшакл
бошидан кечирган	бошидан кечиргани йўқ бошидан кечирган эмас
дунёга келган	дунёга келгани йўқ дунёга келган эмас

ТИЛШУНОСЛИК

бой берган	бой берганий йўқ бой берган эмас
------------	-------------------------------------

Бўлишсизлик шакллари тизими худди феъллардаги каби бўлишсизлик парадигмасини ҳосил қиласди. Парадигма аъзолари бир умумий маъно асосида бир парадигмага бирлашса ҳам, лекин улар бир парадигма ичидаги маълум дифференциал семалар асосида фарқланади. Хусусан, эмас ва йўқ кўрсаткичлари феъл фразеологизмларга қўшилиб, фразеологизмни предикативлаштиради, гапда кесим позициясига хослайди. Ана шу хусусияти билан фразеологизмнинг –ма шаклидан фарқ қиласди.

Эмас ва йўқ шакллари ҳам, гарчи предикативлаштириш белгисига кўра умумийликни ҳосил қиласа-да, лекин ўз ичидаги бир-биридан нозик хусусиятлари орқали ўзаро фарқланади. Йўқ шакли эгалик қўшимчасини олган отлашган сифатдош шаклига қўшилиб,

Тасдиқ шакли	Инкор шакли
бой берганий бор	бой берганий йўқ
бой берганинг бор	бой берганинг йўқ
бой бергани бор	бой бергани йўқ

Этимологик бундай симметрик зидланиш зидланувчилардан тасдиқ аъзосининг астасекин функционал кучсизлана бориши натижасида майдонга келган.

Шундай қилиб, айrim фразеологизмлар фақат бўлишли ёки бўлишсиз шаклда қўлланилиб, бўлишли-бўлишсизлик белгисига кўра оппозицияга киришиш хусусиятини йўқотади. Агар фразеологик бирлик таркибидаги бўлишсизлик шакли олиб ташланса, яъни фразеологизм бўлишсизлик кўрсаткичини тушириш йўли билан трансформация қилинганда, фразеологизмлик хусусиятини йўқотиб, эркин биримага айланади. Жумладан, боши чиқмади – боши чиқди.

Бу шуни кўрсатадики, фразеологик бирлик таркибидаги грамматик кўрсаткичлар

шахс-сон бўйича ўзгариш отлашган сифатдош компонентида рўй беради. Масалан:

бой берганий йўқ
бой берганинг йўқ
бой бергани йўқ

Таянч компоненти сифатдошдан иборат фразеологизмларнинг бўлишсиз шакли эмас кўрсаткичи билан ифодаланганда, шахс-сон шакллари эмас кўрсаткичига қўшилади:

бой берган эмасман
бой берган эмассан
бой берган эмас

Бу ҳолатдан маълум бўладики, йўқ кўрсаткичи ўзи қўшилаётган компонентни отлаштириб, эгалик қўшимчаси билан ўзгартириб, унинг инкорини ифодалайди ва айrim ҳолларда бор шаклига зидлаши ҳам мумкин:

ҳам фразеологизм учун муҳим роль ўйнаши мумкин. Шунга кўра, фразеологик бирлик таркибидаги грамматик кўрсаткичларни фразеологик муҳим ва фразеологик номуҳим турларга ажратиш лозим бўлади. Фразеологик муҳим бўлган кўрсаткичлар фразеологизмни шакллантирувчи восита саналади. Шунинг учун бундай воситаларни фразеологик дериватлар сифатида баҳолаш мумкин бўлади. Худди лексик деривацияда дериватлар бир лексемадан бошқа бир лексемани ҳосил қилиш хусусиятига эга бўлганидек, фразеологик деривацияда ҳам фразеологик дериват ёрдамида эркин биримадан барқарор биримка ҳосил қилинади.

Адабиётлар:

1. Тихонов А.Н., Ходжаев Т.Х. О грамматической природе глагольных фразеологизмов в узбекском языке // Вопросы фразеологии и грамматического строя языков. –Т.: Фан, 1967.
2. Раҳматуллаев Ш. Феъл фразеологик бирликларда мавжудлик категорияси // Ўзбек тили ва адабиёти. - 1963 йил, 4-сон. - Б.32-36.
3. Йўлдошев Б. Ўзбек фразеологияси ва фразеографиясининг шаклланиши ҳамда тараққиёти. – Самарқанд, 2007.

(Тақризчи: Ш.Искандарова – филология фанлари доктори, профессор).